

Amsterdam eerde Spinoza (1632-1677) in 2008 met dit beeld. Niet vreemd: vermoedelijk is hij na Johan Cruijff de befaamde Amsterdammer ter wereld.

Spinoza schiep zijn eigen wereld en daarmee die van ons allemaal

Wie vrij is *denkt na*

In het 'vrije' Westen mogen wij denken en zeggen wat we willen. Dat is mede te danken aan de Nederlandse filosoof Baruch Spinoza. 350 jaar geleden bouwde hij het fundament van onze moderne maatschappij.

TEKST: SANDER KOENEN

Is er leven na de dood? Wat is de zin van het leven? Hebben mensen écht een vrije wil? Andrea Sangiacomo liep als tiener met grote vragen over het schoolplein. Hij zocht naar antwoorden, maar vond ze niet. Totdat een leraar hem wees op het boek *Verhandeling over de verbetering van het verstand*. Hierin schreef de destijds 24-jarige filosoof Baruch Spinoza dat hij niet zou streven naar eer, rijkdom of sensualiteit. Van deze dingen wil een mens altijd meer, dus word je er niet écht gelukkig van. Liever zocht hij naar iets dat een leven lang voldoening gaf. De vraag was alleen: wat? Sangiacomo was meteen verkocht. Hij wilde alles weten over de zoektocht van deze Nederlandse filosoof. Sangiacomo studeerde filosofie, promoveerde op Spinoza en werkt nu zelf als filosoof aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij vertaalde veel werk van Spinoza in het Italiaans. Beroemd werk, maar ook minder bekende geschriften en briefwisselingen. 'Juist door die minder bekende werken leerde ik Spinoza écht een beetje kennen', zegt hij nu. 'Spinoza was een heel complexe

figuur. Dat maakt hem zo aantrekkelijk. Nog elke dag daagt hij me uit: wat weet ik? En vooral: wat weet ik nog niet?'

Op ramkoers met geloof

Baruch Spinoza groeide op in Amsterdam in de jaren 30 van de zeventiende eeuw. Hij kwam uit een Joodse familie, die uit Portugal was gevlucht voor de Spaanse Inquisitie. Hij sprak een aardig woordje Nederlands, dacht in het Portugees en bad in het Hebreeuws. Totdat hij ook Latijn onder de knie kreeg en naast religieuze boeken ook het werk van René Descartes en andere denkers begon te lezen. Een nieuwe wereld ging voor hem open: de wereld van de filosofie. Dat bracht hem op ramkoers met zijn geloof. Al vrij snel trok Spinoza voor zichzelf een paar belangrijke conclusies. De Thora en de Talmoeed waren niet het werk van God maar 'uitvindingen van de menselijke fantasie'. De menselijke ziel? Die was niet onsterfelijk, zoals de rabbijn Menasseh Ben Israel hem had geleerd. En God was ook niet de alwetende, machtige God waar christenen naar bidden om vergeving. Het waren gedurfd

stellingen, want in die tijd hoorde bijna iedereen wel bij een kerk.

Los van alle religies

Spinoza's ideeën maakten de Joodse gemeenschap in Amsterdam zo bang, dat de geestelijk leiders in 1656 de *cherem* over hem uitspraken, de banvloek. Spinoza werd verstoten vanwege gruwelijke ketterijen (*horrendas heregias*) en vreselijke daden (*ynormes obras*). Geen Jood zou nog bij Spinoza in de buurt komen of zaken met hem doen. Zelfs familieleden mochten geen contact met hem zoeken.

'Tijdgenoten van Spinoza waren als de dood voor excommunicatie door hun kerk', vertelt Sangiacomo. 'Maar Spinoza vond het helemaal niet erg. Hij was uit zichzelf ook wel weggegaan uit de Joodse gemeente in Amsterdam. Dat hij dat nog niet gedaan had, was uit beleefdheid. Hij wilde geen schandaal veroorzaken. Spinoza was een heel redelijke en bescheiden man. Maar tegelijkertijd ook ontzettend zelfverzekerd.' Na de banvloek liet Spinoza zijn Joodse naam Baruch vallen en ging hij verder door

‘Had hij in Italië of Frankrijk gewoond, dan was hij in het gevang beland’

Na zijn vertrek uit Amsterdam, woonde Spinoza in Rijnsburg (links) en Den Haag (rechts).

► het leven als Benedictus de Spinoza. Zijn roepnaam werd Bento, wat ‘gezegende’ betekent in het Portugees. Met een nieuwe naam en zonder religie werkte Spinoza daarna aan een filosofie die los van elke religie kon bestaan.

Sangiaco klopt een paar keer op zijn leestafel. ‘Wij zitten aan deze tafel’, zegt hij. ‘Deze tafel is hier, hij neemt ruimte in. Jij kunt de tafel mooi vinden of lelijk. Je kunt de kleur ervan hetzelfde vinden als ik of net iets anders. Maar dat de tafel er is, kun je niet betwisten. Spinoza zag alles om hem heen, dus ook een tafel, als een uiting van God. En je kunt het ook omdraaien: God is in deze tafel. God is in alles wat je ziet en ervaart. Niet alleen in dingen, ook in gedachten. Dus ook ons denken komt volgens Spinoza voort uit het goddelijke.’ Voor Spinoza viel God dus samen met de natuur. Dat noemen we tegenwoordig pantheïsme. Maar hoe kwam

hij tot die conclusie? ‘Spinoza vertrouwde sterk op zijn intuïtie’, vertelt Sangiacomo. ‘Helaas legt hij nergens goed uit hoe deze intuïtie precies werkt of waarop hij gebaseerd is. Dat maakt zijn werk soms moeilijk te doorgronden.’

Vrijheid is alles

Wanneer Spinoza Amsterdam precies verliet is niet bekend. Maar in 1661 woonde hij in Rijnsburg. Daar huurde hij een kamer. ‘Spinoza leefde zijn leven lang als een student. Hij wilde niet trouwen, geen kinderen krijgen, geen huis bezitten en geen rijkdom. Zijn belangrijkste bezit was zijn bibliotheek, die bestond uit 159 boeken’, vertelt Sangiacomo. ‘In 1673 kon hij professor worden aan de universiteit van Heidelberg. Maar hij wist niet hoeveel vrijheid hij daarvoor op moest geven. Dus nam hij het zekere voor het onzekere en bedankte voor de eer.’ Spinoza was simpelweg gelukkiger met een bescheiden bestaan. Om rond te komen sleep hij lenzen voor vergrootglazen, microscopen en telescopen. Het allerliefste dacht hij na. Spinoza vond dat iedereen vrij moest zijn om zijn eigen keuzes te maken, net als hij.

Als alles een uiting van God is, zijn onze gedachten dat ook, bedacht Spinoza.

Bidden wordt denken

Spinoza was met zijn werk een van de grondleggers van de Verlichting. In deze stroming in de zeventiende en achttiende eeuw stond niet langer God, maar de mens centraal. Filosofen als René Descartes (‘Ik denk, dus ik besta’), David Hume en Immanuel Kant streden voor idealen als geluk, vrijheid, vooruitgang en tolerantie. Spinoza maakte zich hard voor de vrijheid van meningsuiting en een onafhankelijke rechtspraak. Daarmee liep hij bijna een eeuw vooruit op de Franse filosoof Charles Montesquieu, die ‘de scheiding der machten’ bedacht, een belangrijk principe van een democratie.

De inmiddels wereldberoemde Spinoza werd in zijn tijd door de Joodse gemeenschap in Amsterdam verketterd. Hij besloot zijn Joodse naam te veranderen en zijn woonplaats te verlaten.

Ook als die keuzes ingingen tegen de regels van de kerk of het geloof. Hij was bang dat de staat deze vrijheid zou afpakken, zoals in die tijd in veel landen om ons heen gebeurde. Daarom schreef hij in 1670 het *Theologisch-politiek traktaat*: een pleidooi voor de scheiding van kerk en overheid, van geloof en kennis. Het boek verscheen anoniem met een verzonnen uitgever op de kaft. Alles om het in de handel te houden. Tevergeefs: binnen vijf jaar werd het door stadhouder Willem III verboden.

Behouden en vermijden

Volgens Leen Spruit kwam Spinoza na de verschijning van het traktaat goed weg. Spruit is hoogleraar vroegmoderne Europese ideeëngeschiedenis aan de Radboud Universiteit en onderzoekt de relatie tussen de moderne wetenschap en de katholieke kerk. ‘Als de filosoof in Italië of in Frankrijk had gewoond, was hij gearresteerd en in de gevangenis beland. In de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden was de invloed van de kerk minder groot en kon hij in relatieve vrijheid doorwerken aan zijn belangrijkste werk: de *Ethica*.’

De *Ethica* is niet makkelijk om te lezen, maar waardevol is het zeker. En het werk is actueler dan ooit, vindt Spruit. Het beschrijft de grootste uitdaging van de mens: verbinding zoeken, in plaats van verschillen benadrukken. Samen leren van de geschiedenis. Behouden wat goed is en wat niet werkt een volgende keer vermijden of voorkomen. Alleen door dit te doen, bereikt iedereen *hilaritas* (opgewektheid). ‘Voor de geduldige lezer biedt de *Ethica* allerlei handvatten om na te denken over de talloze problemen in deze wereld’, vertelt Spruit. ‘Wat is de betekenis van het leven? Wat wil jij ermee? En hoe verhoud jij je tot een politieke beweging, een religie of de kerk? Bij vlagen is het een heel persoonlijk boek. En als je dat ontdekt, pakt het je.’

Verboden werk gevonden

Over Spinoza's belangrijkste werk, de *Ethica*, gingen de wildste verhalen rond. De vrienden die het na zijn overlijden publiceerden, zouden stukken geschrapt en verzonnen hebben. Niemand kon de geruchten controleren, want het originele manuscript was verloren gegaan. ‘Naar het manuscript is jarenlang gezocht in de ‘bibliotheek voor verboden boeken’ van het Vaticaan’, vertelt Leen Spruit, die sinds 1996 toegang heeft tot deze bibliotheek. ‘Totdat ik in de herfst van 2010 een index onder ogen kreeg. Daarop stonden boeken die in 1922 verplaatst waren naar een andere bibliotheek van het Vaticaan. Tot mijn grote verbazing zag ik op die lijst de laatste zin van de *Ethica* staan: ‘Alle voortreffelijke dingen zijn even moeilijk als zeldzaam’. Dankzij die lijst heb ik het enige bewaarde manuscript van de *Ethica* gevonden.’

Inmiddels heeft Spruit de geschiedenis van het handgeschreven werk achterhaald. Spinoza gaf de kopie van het manuscript cadeau aan de Saksische wetenschapper Ehrenfried von Tschirnhaus. Die gaf het op zijn beurt in 1677 in Rome aan de Deen Niels Stensen. Die had zich een paar jaar eerder bekeerd tot het katholieke geloof. Hij wilde publicatie van de *Ethica* voorkomen en gaf het manuscript af bij het Vaticaan. ‘Wat een ironie’, zegt Spruit. ‘Dit manuscript is bewaard gebleven, omdat Spinoza's grootste vijand, de katholieke kerk, het eeuwenlang in haar eigen geheime archieven bewaarde.’ Dankzij het opgedoken manuscript weten we nu dat Spinoza's Amsterdamse vrienden niets wezenlijks aan de *Ethica* hebben veranderd. Ze hebben de stijl hier en daar aangepast en de grammatica verbeterd. Verder is het werk een en al Spinoza.

Boeken bij elkaar

Van de 159 boeken die Spinoza in zijn leven had, zijn er 140 door de Vereniging Het Spinozahuis opnieuw bij elkaar verzameld. Ze staan in het huis in Rijnsburg waar de filosoof een kamer huurde. Nu is dat gebouw een museum. Onder de boeken zijn veel bijbels en bijbelcommentaren, werken over exacte wetenschap en politiek, zeventien woordenboeken en ook lichter werk, zoals de roman *Don Quichot* van Cervantes.

Zo ongeveer moet de Joodse gemeenschap in Amsterdam naar Spinoza hebben gekeken, volgens de Joods-Poolse kunstenaar Samuel Hirszenberg.

nis van het leven? Wat wil jij ermee? En hoe verhoud jij je tot een politieke beweging, een religie of de kerk? Bij vlagen is het een heel persoonlijk boek. En als je dat ontdekt, pakt het je.’

‘Spinoza genoot ervan’

Net als Sangiacomo werd Spruit als twintiger gegrepen door het werk van Spinoza. ‘Ik kwam terecht in een universum waar, als je het rationeel bekijkt, alles lijkt te kloppen. Dat geeft een soort geborgenheid. Als je de argumenten van Spinoza kunt volgen, neemt hij je bij de hand en brengt hij je naar zijn conclusie: dat jij als individu deel uitmaakt van iets groters, van een totaliteit. En dat daarbinnen iedereen vrij is in zijn denken. Nu is dat heel normaal. In die tijd was het een baanbrekende gedachte.’

Maar vond Spinoza ook de voldoening waar hij als 24-jarige zo naar verlangde? Sangiacomo denkt van wel. ‘In de brieven die hij schreef, gaf hij geen enkele hint dat hij spijt had van zijn manier van leven. Sterker: hij heeft van zijn leven genoten. En dat terwijl

hij soms maanden niet van zijn kamer kwam tijdens de koude Nederlandse winters. Persoonlijk denk ik dat hij veel mediteerde. Dat zou helemaal passen bij de kalmte en tevredenheid die hij over zich had. In alle vrijheid mogen nadenken, dat was volgens Spinoza de ultieme overwinning voor de mens. In die zin had hij in zijn leven al ‘gewonnen’ en dus verder helemaal niets meer nodig.’

questhistorie@quest.nl

De filosoof die niet naar rijkdom streefde, sierde het voorlaatste 1000-guldenbiljet.